

BARTŁOMIEJ KRZYSZTAN

Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

ORCID: 0000-0001-5632-6884

bkrzysztan@isppan.waw.pl

Analogie historyczne w sytuacji postkolonialnej

Mechanizmy podporządkowania na Kaukazie Południowym

Historical analogies in postcolonial situation
Mechanisms of dependency in the South Caucasus

Słowa kluczowe:

Kaukaz Południowy,
postkolonializm,
analogia historyczna,
podporządkowanie,
neokolonializm

Keywords:

South Caucasus,
postcolonialism,
historical analogy,
dependency,
neocolonialism

Historical analogies in postcolonial situation. Mechanisms of dependency in the South Caucasus

The historical experience of the region on the frontier of civilizations that is the South Caucasus is marked by alternating periods of short-term independence and long-term subordination. The geographical location at the meeting point of the Great Steppe, Asia Minor and Mesopotamia invariably means that political and strategic interests intersect in the region. Thus, since ancient times, the subjugation of the South Caucasus has been a goal within the imperial policies of the powers located south of the Arax River and north of the Great Caucasus range (the most commonly accepted borders of the region). Short-lived periods of formal independence usually did not entail full internal sovereignty and subjectivity in external actions. Different forms of dependency – political, economic, military or cultural and social – defined the internal situation in the region. Historically, the South Caucasus has been stuck between Rome and Persia, Arab caliphates and Byzantium, Turkish states and Persia, being also the object of destructive Mongol and Tamerlan invasions. Since early modernity, the region has been a space of clashing influences and attempts to gain dominance of three imperial ideologies and, at the same time, civilizational visions – Persian (Iranian), Turkish (Ottoman) and Russian (including a somewhat different form of Soviet).

Wstęp

Na Kaukazie Południowym w procesie historycznym zmieniały się centra podporządkowania, względnie analogiczne natomiast były struktury i mechanizmy uzależniania. Kaukaz Południowy trwał jako na poły kolonialna struktura i peryferia imperiów ze znacząco odległym centrum, charakteryzując się zmiennym w skali, ale stałym zakresem względnej autonomii. Polityka podporządkowania realizowana była przez typowe mechanizmy procesu kolonizacji – kreację lojalnych lokalnych kompradorskich elit, hybrydyczność kulturową, w ramach której miejscowe kultury zachowywały odrębność, akceptując elementy kultur obcych, przy jednoczesnej dominacji kultury centrum oraz modelu zarządzania opartym na antagonizacji poszczególnych grup etnicznych i religijnych. Konsekwentnie pozwala to na próbę ujęcia nowego ładu w koncepcyjnych ramach teorii postkolonialnych zaadaptowanych do rozważań o stosunkach międzynarodowych. Marcin Florian Gawrycki i Andrzej Szeptycki wskazują, że teoria postkolonialna w stosunkach międzynarodowych „kwestionuje dominację zachodniej nauki oraz zwraca uwagę na fakt, że w konstruowaniu obecnego ładu międzynarodowego nie brały udziału $\frac{3}{4}$ wszystkich współcześnie istniejących państw. Rzuca zatem wyzwanie kolonialnym formom władzy i europocentryzmowi”¹. Powodem podjęcia rozważań nad kwestiami neokolonialnego podporządkowania politycznego oraz kulturowej zależności postkolonialnej przez interpretację za pomocą historycznej analogii jest jej powszechne wykorzystanie w dyskursie politycznym. Pojawia się ono w narracjach kreowanych w państwach regionu, ale również w tych, które kształtowane są przez decydentów w mocarstwach regionalnych – Federacji Rosyjskiej, Republice Tureckiej i Islamskiej Republice Iranu.

Celem więc rozważań jest analiza sytuacji międzynarodowej Kaukazu Południowego po ostatnim przesileniu, przez zestawienie aktualnych uwarunkowań z elementami doświadczenia historycznego. Instrumentalizowany politycznie retoryczny zabieg narracyjny, jakim jest użycie historycznej analogii, w eseju został przekształcony w heurystyczne narzędzie analityczne. To pierwszy sposób rozumienia analogii historycznej. Drugim

1 M. F. Gawrycki, A. Szeptycki, *Podporządkowanie – niedorozwój – wyobcowanie. Postkolonializm a stosunki międzynarodowe*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 74–75.

sposobem rozumienia historycznej analogii jest perspektywa esencjalna, w której aktualna sytuacja postrzegana jest jako analogiczna do wcześniejszego doświadczenia historycznego. Andrew Mumford wskazuje, że analiza analogii historycznej jest szeroko rozpowszechniona w studiach nad procesem podejmowania decyzji, szczególnie w polityce zagranicznej². Jens Meierhenrich z kolei podkreśla, że analogia historyczna może pełnić funkcję powodu podejmowania konkretnych decyzji politycznych. Trzecim rozumieniem analogii historycznej jest znaczenie retoryczne, w którym jest ona usprawiedliwieniem lub wyjaśnieniem w przestrzeni dyskursywnej. To znaczenie zostało wykorzystane w artykule³. Mając to na uwadze, wykorzystana została definicja operacyjna analogii historycznej stworzona przez Roberta Axelroda i Larisę Forster: „analogia historyczna jest [...] historycznym nawiązaniem do wcześniejszej sytuacji, która jest adekwatna do aktualnej sytuacji w związku z jej podobieństwem bądź różnicą”⁴. Wykorzystanie historycznych analogii ma na celu z kolei wskazanie mechanizmów kontynuacji w sytuacji postkolonialnej i postimperialnej. Te założenia pozwalają na przedstawienie argumentacji umożliwiającej wskazanie potencjalnych odpowiedzi na pytanie badawcze zdefiniowane następująco: jak kształtują się neokolonialne zależności na Kaukazie Południowym w kontekście historycznych analogii? Tak zdefiniowane pytanie określa również zakres analizy. Uwzględnione w niej zostały wyłącznie mocarstwa regionalne – Rosja, Turcja i Iran – a pominięte inne siły zewnętrzne, również mające wpływ na sytuację międzynarodową w regionie, a więc mocarstwa światowe – Stany Zjednoczone, Unia Europejska i Chiny.

Hipotetycznie sytuacja międzynarodowa kształtująca się na Kaukazie Południowym, po zakończeniu drugiej wojny o Górski Karabach, nie jest w istocie nowa, ale stanowi powrót do uwarunkowanego doświadczeniem historycznym imperialnego podziału regionu. Rozbicie go na strefy wpływów stanowi klasyczną politykę neokolonizacyjną, umacniającą sytuację

2 A. Mumford, *Parallels, prescience and the past. Analogical reasoning and contemporary international politics*, „International Politics” 2015, vol. 52, no. 1, s. 2.

3 J. Meierhenrich, *Analogies at war*, „Journal of Conflict & Security Law” 2006, vol. 11, no. 1, s. 3.

4 R. Axelrod, L. Forster, *How historical analogies in newspapers of five countries make sense of major events: 9/11, Mumbai and Tahrir Square*, „Research in Economics” 2017, vol. 71, issue 1, s. 11.

postkolonialną Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji. W tym kontekście, próby zwiększenia podmiotowości międzynarodowej oraz pogłębienia suwerenności, charakterystyczne dla pierwszej dekady XXI w., traktowane być powinny jako odstępstwo od wzoru, jakim jest polityczne podporządkowanie oraz ograniczone niezależność i suwerenność. Są one historycznie analogiczne do krótkich okresów niezależności, takich jak istnienie najpierw jednej, a następnie trzech niepodległych republik na Kaukazie Południowym w latach 1917–1921. Również okres podporządkowania w ramach Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) był odstępstwem od wzoru. Kaukaz Południowy przez 70 lat był w pełni podporządkowany jednej ideologii politycznej i imperialnej (jakkolwiek wewnętrznie dynamicznie się zmieniającej), a przestrzeń ścierania się różnych porządków zależności zastąpiona została hegemonią idei sowieckości. Upadek ZSRS, oznaczał potencjał uzyskania pełnej podmiotowości i niezależności, w postulowanym w latach 90. XX w. jednobiegunowym modelu ładu międzynarodowego opartego na dominacji USA. Zwrot ku wielobiegunowemu łaadowi poskutkował odrodzeniem się imperialnych ambicji Rosji, Turcji i Iranu, zdegradowanych do pozycji średnich potęg, a mających ambicje przekształcenia w mocarstwa światowe. Procesualnie państwa Kaukazu Południowego zaczęły stopniowo tracić postulowaną pełną podmiotowość, powracając ostatecznie do historycznie znanej sytuacji międzynarodowej w której stanowią podporządkowaną przestrzeń rywalizacji sąsiadów o większym potencjale. Zatem, przy wykorzystaniu heurystycznego narzędzia historycznej analogii, w eseju przedstawiona jest próba opisu tej nowej/starej sytuacji, opartej na polityce neokolonizacji i strukturze postkolonialnego podporządkowania. Artykuł podzielony jest na cztery części: analizę przez odwołanie do historycznych mechanizmów podporządkowania do połowy XIX w., następnie w czasach imperialnych i w czasach sowieckich, by zostać podsumowaną przez opis aktualnej nowej/starej sytuacji postkolonialnej/neokolonialnej przez pryzmat analogii historycznej.

Analogia historycznej zależności do połowy XIX wieku

Historia Kaukazu Południowego znacząco uzależniona jest od zmian stref wpływów pomiędzy regionalnymi mocarstwami. Pozostawiając w tle struktury uzależnienia wynikające z tradycyjnych form podporządkowania, konieczne jest zarysowanie tego procesu oraz jego wpływu na region

w czasach nowożytnego przełomu. Wynika to przede wszystkim ze zmiany specyfiki pozycji Kaukazu Południowego. Po upadku Konstantynopola w 1453 r. do początku XVII stulecia, region był przestrzenią rywalizacji o dominację w Azji Mniejszej i Mezopotamii, między imperiami osmańskim i perskim⁵. Została ona ostatecznie uregulowana przez parcelację strefy wpływów na mocy traktatu z Amasji z 1555 roku: Armenia podzielona została na Armenię Wschodnią (dzisiejsze państwo Armenia) i Zachodnią (dzisiejsza Anatolia Wschodnia w Turcji). W Gruzji podział nastąpił wzdłuż Gór Lichskich – Abchazja, Megrelia, Guria Imeretia, Meschetia i Adżaria przypadły Turkom, a Kartlia i Kachetia – Persom. Dzisiejszy Azerbejdżan, a na północy Dagestan przypadł Persji, podczas gdy Czerkiesja i Kabardo-Bałkaria – Osmanom⁶. Pomimo kolejnych konfliktów między sunnickimi Turkami i szyickimi Persami, podział okazał się na tyle trwały, że jego konsekwencje, choć jedynie echem, rezonują kulturowo i politycznie również współcześnie. Kolonialność sytuacji, w jakiej znalazły się wówczas ludy Kaukazu, wyraźnie uwidacznia się w mechanizmach sprawowania władzy. Przykładem może być niejednoznaczna postawa gruzińskich elit opisywana szczegółowo przez Jamesa Forsytha. Wskazuje on, że przytoczyć można doświadczenia książąt walczących przeciw obu muzułmańskim imperiom. Jednakże znaczący odsetek stanowili ci, którzy poddali się asymilacji, wobec jednego z dwóch imperialnych centrów, poszukując możliwości zachowania wpływów⁷. Tworzyli tym samym załóżki burżuazji kompradorskiej, której podstawą legitymizacji był jej wywodzony ze stosunków feudalnych kapitał kulturowy⁸. Mowa tu o załączkach, gdyż – jak słusznie zauważa Charles King – trudno wówczas jeszcze mówić o utrwalonych tożsamościach zbiorowych. Opisując jednak charakterystyczny dla elit kolonizowanych mechanizm, badacz stwierdza: „[k]ilku chrześcijańskich królów i książąt gruzińskich, potomków prastarego gruzińskiego rodu panującego Bagrationi, nauczyło się żyć w kleszczach dwóch islamskich potęg. [...] wypraktykowali,

5 J. Forsyth, *The Caucasus. A history*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, s. 176–212.

6 Ch. King, *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, tłum. A. Czwojdrak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 19.

7 J. Forsyth, *The Caucasus...*, s. 188–193.

8 T. Zarycki, *Ku socjologicznej analizie dyskursu elit peryferyjnych*, [w:] *Wartości, polityka, społeczeństwo*, red. M. Zahorska, E. Nasalska, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2009, s. 176.

jak wygrywać jedną władzę regionalną przeciwko drugiej, często przy tym mając na uwadze wykorzystanie tych układów w celu zyskania jakiejś przewagi nad swoimi własnymi dalszymi krewnymi”⁹.

Ponowne zainteresowanie podporządkowaniem politycznym i kulturowym tej przestrzeni ze strony Europy uwarunkowane było systematycznym podbojem Kaukazu przez Cesarstwo Rosyjskie. Postępował on stopniowo od czasów Piotra Wielkiego, aż do końca lat 60. XIX w.¹⁰ Po krótkotrwałym wycofaniu, Rosjanie powrócili na Kaukaz w latach 80. XIX w. W 1774 r. zakończyła się wojna, która pozwoliła na umocnienie rosyjskich pozycji na Kaukazie, kosztem Turków. W 1783 roku król Kartlii i Kachetii Herakliusz II zwrócił się do carycy Katarzyny z prośbą o ochronę przed Turkami i Persami, starającymi się odzyskać straconą kontrolę nad Gruzją. Powołał się przy tym na prawosławną wspólnotę Rosjan i Gruzinów. Traktat z Gieorgijewska, który tę ochronę miał gwarantować, wraz z prośbą wysłaną do cara przez Jerzego XII, syna Herakliusza w 1799 r., stał się podstawą do imperialnej ekspansji na całym Kaukazie Południowym. Kartlia i Kachetia zostały anektowane w 1801 r. Niejednoznaczność tego wydarzenia najwyraźniej uwidacznia się w odmiennej na nie perspektywie w Rosji i Gruzji współcześnie. Gruzińska historiografia, przynajmniej w części podświadomie postkolonialna ideologicznie, określa te wydarzenia jako kolonialną agresję¹¹. Dodać należy, że za podporządkowanie Gruzji odpowiadał zrusyfikowany Gruzin, książę Paweł Cycjanow (Ciciszwili). W rosyjskiej, postimperialnej historiografii ten moment jest bratnią pomocą, a w skrajnych przypadkach „nową epoką, gdy Gruzja w końcu staje się częścią wyczekiwanego przez nią świata”¹². Niezależnie od interpretacji, otwarte zostały wrota Wąwozu Darialskiego, co miało prowadzić do pełnej aneksji Kaukazu. W latach 1804–1813 Rosja stoczyła zwycięską wojnę z Persją, a w latach 1806–1812 z Turcją. Kolejne zakończone sukcesem wojny z Persją odbyły się w latach 1826–1828, a z Turcją – w latach 1828–1829, a następnie w latach 1877–1878. W międzyczasie, Cesarstwo

9 Ch. King, *Widmo...*, s. 11, 19.

10 Tamże, s. 12–15.

11 D. M. Lang, *The last years of the Georgian monarchy, 1658–1832*, Columbia University Press, New York 1957, s. 269.

12 *Prisoedinenie Kavkaza k Rossii. XIX vek*, red. A. G. Makarov, C. È. Makarova, Dmitrij Bulanin, Sankt-Peterburg 2005 (*Iz russkiego prošlo*), s. 12.

podporządkowało sobie ostatnich wolnych górali w Adygei, Czerkiesji, Abchazji, Czeczenii, Inguszetii i Dagestanie. Rosyjski podbój Kaukazu stał się faktem, a jego formalne podporządkowanie carskiej władzy miało pozostać nienaruszone, aż do I wojny światowej¹³. Walich i chanów, zastąpili tym samym namiestnicy i wicekrólowie. Podporządkowanie kulturowe związane było z intensywną rusyfikacją, w wyniku której Kaukaz stał się obszarem z dominującą „wiodącą” kulturą rosyjską, oraz coraz bardziej hybrydalnymi i mimetycznymi kulturami lokalnymi. Ustanawianie i utrzymywanie władzy politycznej natomiast miało charakter typowego zarządzania przez kolonialne centrum na podporządkowanych peryferiach. Było to zdecydowanie prostsze tam, gdzie istniała wcześniejsza feudalna struktura hierarchiczna (na Kaukazie Południowym), a trudniejsze tam, gdzie decydowały więzi pokrewieństwa, a społeczności były znacznie mniejsze (obszary górskie Kaukazu Północnego). Charles King pisze: „Rosjanie stali się mistrzami w sztuce kreowania swoich własnych sojuszników, wyposażając ich w tytuły i oficjalnie uznając za jedyną legalną władzę polityczną na danym obszarze. W zamian za to, osoby te deklarowały lojalność wobec cara”¹⁴. Zmieniano również w zależności od potrzeby sposób sprawowania władzy centralnej¹⁵. Przeniesiony w inne realia sposób zarządzania przez kompradorskie, oportunistyczne elity, w pełni wpisuje się w charakterystykę rządów na kolonialnych peryferiach.

Analogia historyczna czasów politycznych przemian – 1878–1918

Sytuacja stała się znacząco odmienna w drugiej połowie XIX w., kiedy tradycyjne podziały zaczęły ustępować nowym ideologiom i ruchom, powstałym w efekcie gwałtownych przemian społecznych i politycznych. Nadal zarządzano przez regulacje administracyjne. Oprócz mianowania odpowiednich namiestników, znaczenie w tej kwestii miało również wykorzystanie

13 Zob. J. F. Baddeley, *The Russian conquest of the Caucasus*, Longmans, Green and Co., London 1908: <<http://archive.org/details/cu31924028754616>> [dostęp: 15 V 2021].

14 Ch. King, *Widmo...*, s. 31–32.

15 Zob. A. Górak, *Ustrój administracji rosyjskiej na Kaukazie (1785–1844)*, [w:] *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. P. Olszewski, K. Borkowski, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski 2008, s. 87–114.

bardziej lojalnych, ze względu na bliższą kulturą, grup etnicznych – przede wszystkim Gruzinów i Ormian – w zarządzaniu elementami „niepewnymi”, a więc muzułmanami. Wynikało to w znaczącej mierze z ideologicznych podstaw ekspansjonizmu rosyjskiego, który mimo wprowadzenia oświeceniowej racjonalizacji w czasach Piotra i Katarzyny, w dużym stopniu opierał się na koncepcji kontynuacji Bizancjum i Rzymu¹⁶. Hierarchiczna relacja władzy centrum-peryferie, opierająca się dotychczas na wykorzystaniu postfeudalnych elit, zamieniona została w zarządzanie przez antagonizację religijną, a następnie etniczną i narodową. Przykładem takiego sposobu zarządzania było wykorzystanie etnicznych i religijnych napięć między Ormianami i muzułmanami na wschodnim Kaukazie Południowym. Odpowiedzią władz rosyjskich na rozwijający się ormiański nacjonalizm było mianowanie namiestnikiem Kaukazu księcia Grigorija Golicyna. Jak stwierdza Tadeusz Świętochowski, w celu zniwelowania oporu wobec asymilacyjnej polityki wobec Ormian, książę podjął szereg decyzji nastawionych na uprzywilejowanie muzułmanów (wśród których powoli zaczynała się wówczas kształtować etnonarodowa tożsamość azerbejdżańska). Przykładem takiej decyzji, była konfiskata dóbr Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego, która docelowo miała prowadzić do jego całkowitej likwidacji i konwersji Ormian na prawosławie. Jednocześnie prowadzona była intensywna polityka akulturacyjna, której podstawą było zamykanie ormiańskich szkół¹⁷. Taka polityka, mimo że charakterystyczna dla kolonialnych mechanizmów zarządzania imperium, okazała się zgubna. Ormiańska walka zbrojna prowadzona przez grupy fedainów i organizowana przez partie polityczne, takie jak Armeńska Federacja Rewolucyjna (AFR) czy Socjaldemokratyczna Partia Hnczak („Dzwon”), skierowana była dotychczas przeciw represyjnej polityce wobec Ormian prowadzonej w Imperium Osmańskim przez sułtana Abdülhamida II¹⁸. Oparta na antagonizacji polityka Rosjan na Kaukazie Południowym spowodowała jej przeniesienie

16 D. Strémooukhoff, *Moscow the Third Rome. Sources of the doctrine*, „Speculum” 1953, vol. 28, no. 1, s. 84–101.

17 T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan, 1905–1920. The shaping of a national identity in a Muslim community*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 40.

18 G. J. Libaridian, *What was revolutionary about Armenian revolutionary parties in the Ottoman Empire?*, [w:] *A question of genocide. Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, ed. R. Grigor Suny, F. M. Göçek, N. M. Naimark, Oxford University Press, Oxford 2011, s. 84–85.

do Armenii Wschodniej – sam Golicyn był celem nieudanego zamachu w Tyflisie w 1903 r., przeprowadzonego przez AFR¹⁹.

Wzbudzona wówczas, przy znaczącym udziale imperialnej władzy, rywalizacja ormiańsko-azerbejdżańska poskutkowała m.in. terytorialnym i etnopolitycznym konfliktem o Górski Karabach, który w dalszym ciągu pozostaje elementem sporu. W tym kontekście więc traktować go można jako konflikt postkolonialny, a jego eskalacje na przełomie XX i XXI w. przy znaczącym udziale Rosji i Turcji, a w mniejszym stopniu Iranu – jako analogię historyczną. Jednocześnie przełom XIX i XX w. był czasem rozbudzenia ruchów ideologicznych, a instytucjonalnie – kształtowania pierwszych partii politycznych na Kaukazie Południowym. Wiele z nich opierało się na strukturze ideologicznej charakterystycznej dla późniejszych kolonialnych ruchów oporu w imperiach francuskim i brytyjskim, odwołując się w manifestach programowych jednocześnie do marksizmu, jak i do specyficznie pojmowanego antyimperialnego nacjonalizmu. Przykładami takich organizacji były wspomniane już ormiańska ARF, azerbejdżański Musawat, czy gruzińska Mesame Dasi²⁰.

Analogia historyczna na sowieckim Kaukazie Południowym

Poszukując analogii historycznych w poszczególnych umownie wskazywanych epokach podporządkowania, trzeba wyraźnie podkreślić ich głębokie procesualne przeobrażanie, a więc i odmienność poszczególnych etapów. Wydaje się to szczególnie istotne, przy przywołaniu odniesień z czasów sowieckich, gdy specyficzny rodzaj sytuacji kolonialnej, jakim była sowietyzacja, zmieniał się w zależności od wewnętrznych przemian w polityce partyjnej²¹. Należy

19 D. Rayfield, *Edge of empires. A history of Georgia*, Reaktion Books, London 2012, s. 307–311.

20 F. Kazemzadeh, *The struggle for Transcaucasia, 1917–1921*, Philosophical Library, New York 1951, s. 8–31.

21 Najpełniej o wieloznacznosci zagadnienia sowietyzacji oraz zmiennego w czasie podejścia do niej ze strony władzy sowieckiej zob.: F. Ackermann, S. Urbansky, *Einleitung – introduction. Reframing postwar sovietization. Power, conflict, and accommodation*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2016, Bd. 64, H. 3, s. 353–362; T. C. Amar, *Sovietization as civilizing mission in the West*, [w:] *The sovietization of Eastern Europe. New perspectives on postwar period*, ed. B. Apor, P. Apor, E. A. Rees, New Academia Publishing, Washington DC 2008, s. 29–46.

dodać jeszcze poznawczo skomplikowaną strukturę otwartej krytyki carskiego imperializmu i kolonializmu przez Sowietów, przy jednoczesnym niedostrzeganiu elementów kolonialnej polityki we własnych działaniach²². Niemniej, zarówno w okresie korenizacji w latach 20., w stalinizmie, ale również później, wyraźne są przykłady imperialnych praktyk, które stanowią istotną analogię dla aktualnej sytuacji. Równocześnie ważną kwestią jest także odróżnienie kolonializmu rosyjskiego z czasów imperialnych od tego sowieckiego w istocie (przede wszystkim ideologicznej), przy jednoczesnym podkreśleniu zbieżności wielu mechanizmów i praktyk działania²³. Niezależnie od słuszności tezy o kontynuacji imperializmu w odmiennej formie, nie ulega wątpliwości, że przekonanie o jej prawdziwości stanowi narrację dominującą współcześnie na Kaukazie. Jest ono poniekąd analogiczne do niektórych perspektyw polskich, które Andrzej Nowak opisuje następująco: „Imperium Rosyjskie – ZSRR – Federacja Rosyjska [...] w takim rytmie trzech kolejnych wcieleń geopolitycznej organizacji jednej przestrzeni w ciągu ostatnich stu lat możemy obserwować najciekawszy, a raczej unikalny w ciągu tego stulecia fenomen rozpadu i odradzania się imperialnych idei i struktur”²⁴. Podobne sposoby interpretacji wyraźnie zaznaczają się w narracjach (w tym przypadku akademickich na Kaukazie)²⁵. Takie narracje wskazują na przekonanie o kontynuacji,

- 22 B. Grant, *The captive and the gift. Cultural histories of sovereignty in Russia and the Caucasus*, Cornell University Press, Ithaca–London 2009, s. 58–62.
- 23 O różnicach w mechanizmach oraz strukturze sowieckiego i rosyjskiego imperializmu i kolonializmu zob. m.in.: A. Etkind, *Internal colonization. Russia's imperial experience*, Polity, Cambridge 2011; M. Tlostanova, *Between the Russian/Soviet dependencies, neoliberal delusions, dewesternizing options, and decolonial drives*, „Cultural Dynamics” 2015, vol. 27, s. 267–283; też, *Can the post-Soviet think? On coloniality of knowledge, external imperial and double colonial difference*, „East European Journal of Society and Politics” 2015, vol. 1, No. 2, s. 38–58; V. Morozov, *Russia's postcolonial identity. A subaltern empire in a Eurocentric world*, Palgrave Macmillan, New York 2015.
- 24 A. Nowak, *Putin. Źródła imperialnej agresji*, Wydawnictwo „Sic!” , Warszawa 2014, s. 37.
- 25 Przykłady takich narracji w kontekście gruzińskim, gdzie dyskurs postkolonialny jest najsilniejszy, odnaleźć można m.in. w publikacjach: N. Svanidze, *Georgian press about Georgian-Abkhaz post-colonial conflict and cultural-political relations between Georgia and Russia in post-Soviet time*, „International Journal of Russian Studies” 2016, issue 5, no. 2, s. 176–190; S. Dundua, T. Karaia, Z. Abashidze, *National narration and politics of memory in post-socialist Georgia*, „Slovak Journal of Political Sciences” 2017, vol. 17, no. 2, s. 222–240; T. Gamkrelidze, *The project of Europe. A robust attempt to redefine Georgian identity*, „East European Politics” 2019, vol. 35, no. 3, s. 351–371.

a także, co równie istotne, na „obsesję” Rosji, która jest analogiczna do „obsesji” Zachodu wyrażanej przez postkolonialnych myślicieli z byłych imperiów francuskiego i angielskiego²⁶.

Czynnikiem, na który trzeba zwrócić uwagę, jest przede wszystkim znaczący odsetek miejscowych komunistów, którzy odpowiadali za sowietyzację, a więc ideologiczną kolonizację Kaukazu Południowego. Na poziomie analogii historycznej to proces zbieżny z dostosowaniem się elit do wcześniejszej imperialnej opresji, na co zwraca uwagę Charles King²⁷. W historii sowietyzacji, rozumianej jako rozprzestrzenianie się sowieckiej ideologii i systemu władzy, udział takich postaci, jak Aleksander Miasnikian, Filip Macharadze, czy Nariman Narimanow był na Kaukazie odmienny od wzorca obowiązującego w państwach bałtyckich czy Europie Środkowej. Interpretacja tego fenomenu jest również składową sytuacji postkolonialnej, ze względu na głęboko ambiwalentne podejście do dziedzictwa lokalnych komunistów w pamięci zbiorowej. Udział w konstruowaniu sowieckiego systemu przez takie postaci, jak Aleksander Mjasnikjan, Filip Macharadze, czy Nariman Narimanow, w kontekście historii sowietyzacji rozumianej jako rozprzestrzenianie się sowieckiej ideologii i systemu władzy, w kontekście ogólnego wzorca obowiązującego również w państwach bałtyckich czy Europie Środkowej. Niemniej, jako element sytuacji postkolonialnej istnieje on ze względu na głęboko ambiwalentną interpretację dziedzictwa lokalnych komunistów w pamięci zbiorowej. Dotyczy to oczywiście postaci Józefa Stalina, którego historyczna rola, przede wszystkim w Gruzji, oceniana jest wieloznacznie. Badania przeprowadzone nad percepcją jego postaci wskazują, że jest on w dalszym ciągu pozytywnie odbierany ze względu na lokalną dumę²⁸. Jednocześnie, również inne postaci,

26 Gawrycki i Szeptycki oceniają tę obsesję jako jedną z podstaw krytyki teorii postkolonialnych, niemniej niezależnie od oceny istnienia tego zjawiska wobec byłego centrum (w rozumieniu idei i faktycznej władzy) jest symptomatyczne dla sytuacji postkolonialnej. Zob. M. F. Gawrycki, A. Szeptycki, *Podporządkowanie...*, s. 80–82.

27 Ch. King, *Widmo...*, s. 166–167.

28 A. Gugushvili, P. Kabachnik, A. Kirvalidze, *Collective memory and reputational politics of national heroes and villains*, „Nationalities Papers” 2017, vol. 45, no. 3, s. 464–484; L. Bakradze, *Georgia and Stalin. Still living with the great son of the nation*, [w:] *The Stalin puzzle. Deciphering post-Soviet public opinion*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC 2013, s. 47–54; A. Gugushvili, P. Kabachnik, *Stalin is dead, long live Stalin? Testing socialization, structural, ideological, nationalist*,

takie jak Anastas Mikojan, Stiepan Szaumjan czy Narimanow, w dalszym ciągu pozostają ważnym odniesieniem, co widoczne jest w niepozbowionej odnoszących się do nich reprezentacji w przestrzeni publicznej²⁹. Nie da się tego powiedzieć o rosyjskich komunistach, których reprezentacje znikły z przestrzeni. Na Kaukazie szczególnie gloryfikowaną w czasach sowieckich postacią był Siergiej Kirow, również zaangażowany w instalowanie tam władzy sowieckiej. Analogie historyczne do czasów sowieckich sprowadzają się przede wszystkim do podkreślania specyficznej podmiotowości narodów Kaukazu Południowego, która realizowała się przez aktywną, a w niektórych przypadkach czołową rolę polityków pochodzących z regionu w procesie decyzyjnym imperium. W tym mechanizmie analogii ważne znaczenie ma podkreślanie konieczności przywrócenia roli polityków z regionu w suwerennej i podmiotowej polityce międzynarodowej, czego przykładem mogą być ponadregionalne ambicje Ilhama Alijewa czy Micheila Saakaszwilego.

Konkluzje. Nowa/stara sytuacja postkolonialna

W powyższym zarysie wskazanych zostało kilka mechanizmów historycznych analogii, które przez kontynuację wyraźnie wpływają na kształt sytuacji postkolonialnej. Jakkolwiek lista ta nie jest w ogólnym obrazie wyczerpująca, jednak właśnie te elementy są najbardziej znaczące. Jest to obecność kompradorskich elit, zarządzanie przez antagonizację i podtrzymywanie postkolonialnych, nacjonalistycznych konfliktów, eksploatacja polityczna elementów kulturowo bliższych, kulturowa asymilacja (hybrydyczność i mimikra kulturowa) przez ideologiczną ekspansję i „obsesja” dawnego kolonizatora.

Czas rozpadu ZSRS na Kaukazie Południowym i uzyskania niepodległości przez trzy republiki charakteryzował się dużą aktywnością antysowieckich, antyimperialnych inicjatyw politycznych. W Armenii, Azerbejdżanie i Gruzji w drugiej połowie lat 80. zaczęły się tworzyć bądź odradzać organizacje polityczne, dążące do odrzucenia imperialnego

and gender hypotheses, „Post-Soviet Affairs” 2015, vol. 31, s. 1–36; P. Kabachnik, A. Kirvalidze, A. Gugushvili, *Stalin today. Contending with the Soviet past in Georgia*, Ilia State University Press, Tbilisi 2016.

29 G. Shagoyan, *Between memory and memorial. Anastas Mikoyan and „social lustration” in Armenia*, „Caucasus Analytical Digest” 2016, no. 80, s. 2–5.

i kolonialnego uzależnienia. Ich retoryka w znaczącym stopniu oparta była na nacjonalistycznych narracjach, które charakteryzowane były jako jedyne dopuszczalne w zastanej sytuacji politycznej. Odrodzenie narodowe w upadającym imperium związane było z takimi postaciami jak Zwiad Gamsachurdia w Gruzji, Lewon Ter-Petrosjan w Armenii i Abulfaz Elczibej w Azerbejdżanie³⁰. Jakkolwiek odmienne były przyczyny podjęcia walki z imperium, w pewnym momencie wszyscy ci politycy, już jako liderzy, stali się reprezentantami wykluczającego nacjonalizmu.

Leela Gandhi, krytycznie analizując postawy wobec postkolonialnego nacjonalizmu takich zachodnich badaczy jak Ernest Gellner, Eric Hobsbawm i Benedict Anderson, zwraca uwagę na pewną relatywizację procesów konsolidowania tożsamości narodowej w warunkach postkolonialnych w zestawieniu z modernistycznym konstruowaniem narodów w Europie Zachodniej. Gandhi określa te postawy jako zachodni/liberalny sprzeciw wobec postkolonialnego nacjonalizmu, który „może być co najwyżej niedojrzały i niepełny”³¹. Negatywny stosunek do peryferyjnego nacjonalizmu wyrażali również badacze związani z samymi teoriami postkolonialnymi, jak Edward W. Said, którzy uznał, że jako odpowiedź na imperializm staje się on właściwie wyłącznie resentymentem i natywizmem prowadzącymi do głębszej jeszcze prowincjonalizacji peryferii³². Niezależnie od oceny nacjonalizmu postkolonialnego w przypadku rosyjskiego dyskursu dostrzec można wyraźne analogie. Rozbudzenie narodowych idei poczytywane było jako istotne zagrożenie dla rosyjskich interesów w schyłkowym okresie istnienia Cesarstwa Rosyjskiego, w okresie konsolidowania władzy sowieckiej w latach 20. XX w., czy na przełomie lat 80. i 90. XX w.³³ Podobny schemat odrzucenia i negacji nacjonalizmu kulturowego i politycznego podporządkowania dostrzec można w działaniach byłego kolonialnego centrum

30 A. Melikyan i in., *The rise of new nationalism in Armenia, Azerbaijan, and Georgia in the late 1980s and early 1990s*, „Caucasus Edition” [online], 3 III 2018 [dostęp: 10 V 2021]: <<https://caucasusedition.net/the-rise-of-new-nationalism-in-armenia-azerbaijan-and-georgia-in-the-late-1980s-and-early-1990s/>>.

31 L. Gandhi, *Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne*, tłum. J. Serwański, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, s. 99.

32 Tamże, s. 96–101.

33 L. Riga, *The Bolsheviks and the Russian Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 186–226.

na Kaukazie Południowym, po 30 latach od uzyskania niepodległości³⁴. Stabilizowanie sytuacji w regionie uzależnione zostało wobec tego, zarówno w sytuacji kolonialnej, jak i postkolonialnej, na działaniach politycznych, które miały powstrzymać wpływ ruchów nacjonalistycznych i proniepodległościowych. Podstawowym narzędziem jest w tym kontekście wspieranie prorosyjskich elit i antagonizacyjne podejście do polityków odrzucających postsowiecki porządek geopolityczny, takich jak Micheil Saakaszwili czy Nikol Paszinian. Powrót z kolei Turcji jako istotnej siły w regionie rezonuje na politykę w Azerbejdżanie. Uzależnienie tego kraju od Turcji wyraźnie zaznacza się zarówno w kwestiach ekonomicznych, jak i ideologicznych, a więc w przywracaniu istotności ideom panturkizmu. Postawa Ilhama Alijewa wobec Turcji również stanowi przykład takiego postimperialnego podporządkowania. Kreacja posłusznych, kompradorskich elit nie różni się od sposobów uzależniania Gruzji w czasach imperialnych i sowieckich, opisywanych przez Kinga i Forsythe'a.

Drugim znaczącym mechanizmem postkolonialnego wpływu jest zarządzanie przez antagonyzację i podtrzymywanie postkolonialnych, nacjonalistycznych konfliktów. Spór o Górski Karabach najlepiej obrazuje kontynuację oraz wykorzystanie historycznych analogii. Wiktor Sznirelman wskazuje na fakt, że argumentacja przytaczana z kolei w dyskursie przez obydwie skonfliktowane strony opiera się zarówno na mitologizacji narracji w celu udowodnienia prawa do terytorium, jak i na użyciu historycznych analogii³⁵. Podobny wniosek wyciąga Przemysław Adamczewski, podkreślając pseudohistoryczny charakter zarówno azerbejdżańskich odwołań do historii Albanii Kaukaskiej, jak i ormiańskich wskazujących na ormiański charakter starożytnego państwa Urartu³⁶. Jednocześnie charakterystycznymi mechanizmami jest odwołanie do czasów, kiedy któraś ze stron faktycznie uzyskiwała przewagę w Górskim Karabachu – w przypadku

34 Za przykład zmiany narracyjnej, a w konsekwencji zmiany politycznej, może służyć ewolucja relacji rosyjsko-gruzińskich w czasie pierwszej prezydentury Micheila Saakaszwilego. Zob. A. P. Tsygankov, M. Tarver-Wahlquist, *Duelling honors. Power, identity and the Russia-Georgia divide*, „Foreign Policy Analysis” 2009, vol. 5, issue 4, s. 307–326.

35 V. A. Šnirel'man, *Vojny pamâti. Mify, identičnost' i politika v zakavkaz'e*, IKC „Akademkniga”, Moskwa 2003, s. 77–100.

36 P. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2012, s. 35–51.

Ormian do średniowiecznego Księstwa Kaczeny i późniejszych melikdomów, w przypadku Azerbejdżanu – do istniejących do początku XIX w. muzułmańskich chanatów. Wobec tych pseudohistorycznych sporów to, co nie pozostawia wątpliwości, to fakt, że korzenie samego konfliktu karabachskiego sięgają czasów, gdy podział Kaukazu między Turcję i Persję, zastępowany był przez dominację Rosji. Jednym więc z wymiarów charakteryzujących konflikt o Górski Karabach jest jego imperialne pochodzenie. Antagonizacja Ormian i Azerbejdżanów w Cesarstwie Rosyjskim, miała również kontynuację w czasach sowieckich. Sama decyzja o utworzeniu Górsko-Karabachskiego Obwodu Autonomicznego w ramach Azerbejdżańskiej SRS, podjęta w lipcu 1921 roku, traktowana może być jako załączek polityki neoimperialnej realizowanej przez Rosję Sowiecką na Kaukazie Południowym³⁷. Zamrożenie ormiańsko-azerbejdżańskiej rywalizacji do przełomu lat 70. i 80. XX w. nie spowodowało likwidacji przyczyn sporu. Jednocześnie polityka sowiecka miała znaczący wpływ na skonsolidowanie się antagonizmu w nowoczesnej formie³⁸. Konflikt eskalował ostatecznie w momencie rozpadu ZSRS, kończąc się zawieszeniem broni, podpisanym w Biszkeku w maju 1994 r. Tym samym, jako że było kolonialne centrum pozostało istotnym aktorem w politycznym układzie sił, jednym z wymiarów konfliktu stała się jego postkolonialność. Wpływ Rosji na konflikt jest wyraźny zarówno w wymiarze konkretnych skutków, jak i wymiarze dyskursu. W pierwszym – Rosja jest sojusznikiem Armenii, członkiem Grupy Mińskiej OBWE odpowiedzialnej za rozmowy pokojowe i rekuncyliację, a także dostarczycielem broni dla obu skonfliktowanych stron. Jednocześnie to Rosja jest gwarantem realizacji nowego zawieszenia broni podpisanego 10 listopada 2020 r., kończącego drugą wojnę karabachską, to również rosyjska misja pokojowa stacjonuje w części Karabachu, która

37 Istnieją rozbieżne interpretacje powodów podjęcia takiej decyzji. Przekonującą argumentację przedstawił Arsène Saparov. Zob. A. Saparov, *Why autonomy? The making of Nagorno-Karabakh Autonomous Region 1918–1925*, „Europe-Asia Studies” 2012, vol. 64, no. 2, s. 281–323.

38 Zob. np.: *From conflict to autonomy in the Caucasus. The Soviet Union and the making of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno Karabakh*, ed. A. Saparov, Routledge, London–New York 2014; O. Geukjian, *Ethnicity, nationalism and conflict in the South Caucasus. Nagorno-Karabakh and the legacy of Soviet nationalities policy*, Routledge, New York 2016.

pozostała pod kontrolą Ormian³⁹. W wymiarze dyskursywnym – konflikt o Górski Karabach, podobnie jak konflikty w Abchazji i Osetii Południowej, pozostaje narzędziem, które ma potwierdzać prawo Rosji do zachowania wyłącznej strefy wpływów w rejonie bliskiej zagranicy, na dawnych peryferiach imperium. Obecność tego dyskursu zarówno w centrum, jak i na peryferiach, a więc Kaukazie Południowym, jest charakterystyczną cechą sytuacji postkolonialnej.

Poniekąd połączonym z powyższym, kolejnym czynnikiem podporządkowania jest eksploatacja polityczna elementów kulturowo bliższych. Ostatnia eskalacja konfliktu wokół Górskiego Karabachu przyspieszyła konsolidację dwóch osi sojuszy, opartych na bliskości kulturowej (faktycznej i wyimaginowanej). Z jednej strony – oparty na wspólnocie językowej i ideologii panturkizmu, a także w znaczącej mierze na politycznej pragmatyce sojusz turecko-azerbejdżański, z drugiej sojusz rosyjsko-armeński, w znacznie mniejszym stopniu odwołujący się do kwestii ideologicznych, a wynikający z postkolonialnej zależności, uwarunkowanej zagrożeniem w trudnej sytuacji międzynarodowej. Niezależnie od teleologii sojuszy, zawieszenie broni kończące działania zbrojne w listopadzie 2020 r. określić trzeba jako zdecydowany sukces Rosji i umocnienie jej postimperialnej pozycji na Kaukazie Południowym⁴⁰. Również niespotykane po 1991 r. zaangażowanie Ankary po stronie Azerbejdżanu, umacnia obecność dawnego kolonizatora w regionie cywilizacyjnego styku. Jest to historycznie analogiczna sytuacja do tej, która miała miejsce w wieku XIX, kiedy Kaukaz był nieustającą przestrzenią rywalizacji pomiędzy Imperium Osmańskim i Cesarstwem Rosyjskim, a strefy wpływów, poza konfliktami zbrojnymi, dzielone były ponad kręgiem decyzyjnym lokalnych elit na poziomie centrum. Jednocześnie dwie osie sojuszy mają też wyraźny wpływ na sytuację w Gruzji, a antyrosyjska polityka prowadzona przez Tbilisi uzależnia ten kraj od pantureckiego sojuszu, przy jednoczesnych próbach zachowania

39 Zob. L. Broers, *Armenia and Azerbaijan. Anatomy of a rivalry*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2019.

40 Zob. W. Górecki, *Górski Karabach: kapitulacja Armenii, sukces Rosji*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 10 XI 2020 [dostęp: 1 VI 2021]: <<https://www.oswwaw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-11-10/gorski-karabach-kapitulacja-armenii-sukces-rosji>>.

dobrych relacji z Armenią⁴¹. Tu analogiczne historycznie wydaje się zwrócenie się o pomoc do Katarzyny pod koniec XVIII w., w celu zniwelowania wpływu Persji, a więc uzależnienie od jednego imperium przez wyparcie drugiego, kosztem utraty podmiotowości i suwerenności.

Finałnym mechanizmem sytuacji postkolonialnej jest mimikra, a więc „(...) sprytny oręż antykolonialnego użycia ucywilizowania, ambiwalentna mieszanka uległości i nieposłuszeństwa”⁴². Zarówno ją, a także hybrydyczność samych kultur i systemów politycznych Kaukazu Południowego wyraźnie widać w ambiwalentnym podejściu narracyjnym do Rosji. W przypadku gruzińskim jest to kompleks niższości, który objawia się w postulowanej, a niepotwierdzonej antyrosyjskości. W analogii historycznej przejawia się on przykładowo porównaniami wojny sierpniowej z 2008 r. do sowieckiej aneksji Gruzji w roku 1921, pomijając jednocześnie całkowicie rolę lokalnych bolszewików w implementacji sowietyzacji, a także przynajmniej częściową gruzińską odpowiedzialność za separatystyczne tendencje w Osetii Południowej i Abchazji⁴³. Podobny schemat poczucia wyższości, wynikającego z długiego historycznego trwania państwowości i idei narodu, dotyczy Armenii. Rzeczywiste polityczne i ekonomiczne uzależnienie jest tam przez to pomijane. W Azerbejdżanie ideologizacja braterskiej więzi i pantureckiego związku przykrywa z kolei faktyczną zależność od Turcji. To wszystko wpisuje się w specyficzny mechanizm swoistej „obsesji” byłego kolonizatora.

Edward W. Said stwierdził, że imperializm to „teoria, praktyka i postawy metropolii rządzącej odległym terytorium”⁴⁴. Zwykle łączył się on z kolonializmem, a więc osadnictwem, którego politycznym celem było podporządkowanie formalne przez państwo imperialne innych społeczeństw. Klasyczny imperializm oraz klasyczny kolonializm przestały w zasadzie istnieć wraz

41 Zob. W. Górecki, M. Chudziak, *(Pan)turecki Kaukaz. Sojusz Baku-Ankara i jego znaczenie regionalne*, Ośrodek Studiów Wschodnich, [Warszawa] 2021 (Komentarze OSW, 374), s. 1–7.

42 L. Gandhi, *Teoria...*, s. 134.

43 Zob. M. Toria, *The Soviet occupation of Georgia in 1921 and the Russian-Georgian war of August 2008. Historical analogy as a memory project*, [w:] *The making of modern Georgia, 1918–2012. The First Georgian Republic and its successors*, ed. S. F. Jones, Routledge, New York 2014, s. 316–335.

44 E. W. Said, *Kultura i imperializm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009, s. 7.

z epoką dekolonizacji, a w konkretnym analizowanym przypadku wraz z rozpadem ZSRS. Niemniej, całkiem realna jest unowocześniona wersja imperializmu, w którym władza nad innym społeczeństwem uzyskiwana jest i utrzymywana przez pozbawienie go suwerenności i podmiotowości. W tym rozumieniu jest on tożsamy z pojęciem nekolonializmu, a więc kontynuacji polityki kolonializmu, realizowanej za pomocą innych metod dominacji i kontroli⁴⁵. Podporządkowanie peryferii wynika z politycznych, kulturowych i ekonomicznych zależności, a niekoniecznie z formalnego prawnego posiadania władzy na danym terytorium. Jak dodaje Said: „ani imperializm, ani kolonializm nie są prostym aktem akumulacji i zdobycia władzy. Oba opierają się na imponujących rozmachem formacjach ideologicznych oraz formach wiedzy związanych z dominacją, do których zalicza się pogląd, że pewne terytoria i ludy wymagają dominacji, czy wręcz poddają się jej z własnej woli”⁴⁶.

Bibliografia

- Ackermann F., Urbansky S., *Einleitung – introduction. Reframing postwar sovietization. Power, conflict, and accommodation*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2016, Bd. 64, H. 3.
- Adamczewski P., *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2012.
- Amar T. C., *Sovietization as civilizing mission in the West*, [w:] *The sovietization of Eastern Europe. New perspectives on postwar period*, ed. B. Apor, P. Apor, E. A. Rees, New Academia Publishing, Washington DC 2008.
- Axelrod R., Forster L., *How historical analogies in newspapers of five countries make sense of major events: 9/11, Mumbai and Tahrir Square*, „Research in Economics” 2017, vol. 71, issue 1.
- Baddeley J. F., *The Russian conquest of the Caucasus*, Longmans, Green and Co., London 1908: <<http://archive.org/details/cu31924028754616>> [dostęp: 15 V 2021].
- Bakradze L., *Georgia and Stalin. Still living with the great son of the nation*, [w:] *The Stalin puzzle. Deciphering post-Soviet public opinion*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC 2013.
- Broers L., *Armenia and Azerbaijan. Anatomy of a rivalry*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2019.

45 M. F. Gawrycki, A. Szeptycki, *Podporządkowanie...*, s. 36–37.

46 E. W. Said, *Kultura...*, s. 7–8.

- Dundua S., Karaia T., Abashidze Z., *National narration and politics of memory in post-socialist Georgia*, „Slovak Journal of Political Sciences” 2017, vol. 17, no. 2.
- Etkind A., *Internal colonization. Russia's imperial experience*, Polity, Cambridge 2011.
- Forsyth J., *The Caucasus. A history*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- Gamkrelidze T., *The project of Europe. A robust attempt to redefine Georgian identity*, „East European Politics” 2019, vol. 35, no. 3.
- Gandhi L., *Teoria postkolonialna. Wprowadzenie krytyczne*, tłum. J. Serwański, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008.
- Gawrycki M. F., Szeptycki A., *Podporządkowanie – niedorozwój – wyobcowanie. Postkolonializm a stosunki międzynarodowe*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- From conflict to autonomy in the Caucasus. The Soviet Union and the making of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno Karabakh*, ed. A. Saparov, Routledge, London–New York 2014.
- Geukjian O., *Ethnicity, nationalism and conflict in the South Caucasus. Nagorno Karabakh and the legacy of Soviet nationalities policy*, Routledge, New York 2016.
- Górak A., *Ustrój administracji rosyjskiej na Kaukazie (1785–1844)*, [w:] *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. P. Olszewski, K. Borkowski, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski 2008.
- Górecki W., *Górski Karabach: kapitulacja Armenii, sukces Rosji*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 10 XI 2020 [dostęp: 1 VI 2021]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2020-11-10/gorski-karabach-kapitulacja-armenii-sukces-rosji>>.
- Górecki W., Chudziak M., *(Pan)turecki Kaukaz. Sojusz Baku–Ankara i jego znaczenie regionalne*, Ośrodek Studiów Wschodnich, [Warszawa] 2021 (Komentarze OSW, 374).
- Grant B., *The captive and the gift. Cultural histories of sovereignty in Russia and the Caucasus*, Cornell University Press, Ithaca–London 2009.
- Gugushvili A., Kabachnik P., *Stalin is dead, long live Stalin? Testing socialization, structural, ideological, nationalist, and gender hypotheses*, „Post-Soviet Affairs” 2015, vol. 31.
- Gugushvili A., Kabachnik P., Kirvalidze A., *Collective memory and reputational politics of national heroes and villains*, „Nationalities Papers” 2017, vol. 45, no. 3.
- Kabachnik P., Kirvalidze A., Gugushvili A., *Stalin today. Contending with the Soviet past in Georgia*, Ilia State University Press, Tbilisi 2016.
- Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, red. P. Olszewski, K. Borkowski, Naukowe Wydawnictwo Piotrkowskie, Piotrków Trybunalski 2008.
- Kazemzadeh F., *The struggle for Transcaucasia, 1917–1921*, Philosophical Library, New York 1951.
- King Ch., *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, tłum. A. Czwojdrak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.

- Lang D. M., *The last years of the Georgian monarchy, 1658–1832*, Columbia University Press, New York 1957.
- Libaridian G. J., *What was revolutionary about Armenian revolutionary parties in the Ottoman Empire?*, [w:] *A question of genocide. Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, ed. R. Grigor Suny, F. M. Göçek, N. M. Naimark, Oxford University Press, Oxford 2011.
- The making of modern Georgia, 1918–2012. The First Georgian Republic and its successors*, ed. S. F. Jones, Routledge, New York 2014.
- Meierhenrich J., *Analogies at war*, „Journal of Conflict & Security Law” 2006, vol. 11, no. 1.
- Melikyan A., Veliyev J., Sartania K., Abdullazade S., *The rise of new nationalism in Armenia, Azerbaijan, and Georgia in the late 1980s and early 1990s*, „Caucasus Edition” [online], 3 III 2018 [dostęp: 10 V 2021]: <<https://caucasusedition.net/the-rise-of-new-nationalism-in-armenia-azerbaijan-and-georgia-in-the-late-1980s-and-early-1990s/>>.
- Morozov V., *Russia's postcolonial identity. A subaltern empire in a Eurocentric world*, Palgrave Macmillan, New York 2015.
- Mumford A., *Parallels, prescience and the past. Analogical reasoning and contemporary international politics*, „International Politics” 2015, vol. 52, no. 1.
- Nowak A., *Putin. Źródła imperialnej agresji*, Wydawnictwo „Sic”, Warszawa 2014.
- Prisoedinenie Kavkaza k Rossii. XIX vek*, red. A. G. Makarov, C. È. Makarova, Dmitrij Bulanin, Sankt-Peterburg 2005 (Iz russkiego prošłogo).
- A question of genocide. Armenians and Turks at the end of the Ottoman Empire*, ed. R. Grigor Suny, F. M. Göçek, N. M. Naimark, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Rayfield D., *Edge of empires. A history of Georgia*, Reaktion Books, London 2012.
- Riga L., *The Bolsheviks and the Russian Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Said E. W., *Kultura i imperializm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
- Saparov A., *Why autonomy? The making of Nagorno-Karabakh Autonomous Region 1918–1925*, „Europe-Asia Studies” 2012, vol. 64, No. 2.
- Shagoyan G., *Between memory and memorial. Anastas Mikoyan and „social lustration” in Armenia*, „Caucasus Analytical Digest” 2016, no. 80.
- Šnirel'man V. A., *Vojny pamâti. Mify, identičnost' i politika v zakavkaz'e*, IKC „Akademkniga”, Moskva 2003.
- The sovietization of Eastern Europe. New perspectives on postwar period*, ed. B. Apor, P. Apor, E. A. Rees, New Academia Publishing, Washington DC 2008.
- The Stalin puzzle. Deciphering post-Soviet public opinion*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC 2013.
- Strémooukhoff D., *Moscow the Third Rome. Sources of the doctrine*, „Speculum” 1953, vol. 28, no. 1.

- Svanidze N., *Georgian press about Georgian-Abkhaz post-colonial conflict and cultural-political relations between Georgia and Russia in post-Soviet time*, „International Journal of Russian Studies” 2016, issue 5, No. 2.
- Świętochowski T., *Russian Azerbaijan, 1905–1920. The shaping of a national identity in a Muslim community*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Tlostanova M., *Between the Russian/Soviet dependencies, neoliberal delusions, dewesternizing options, and decolonial drives*, „Cultural Dynamics” 2015, vol. 27.
- Tlostanova M., *Can the post-Soviet think? On coloniality of knowledge, external imperial and double colonial difference*, „East European Journal of Society and Politics” 2015, vol. 1, no. 2.
- Toria M., *The Soviet occupation of Georgia in 1921 and the Russian-Georgian war of August 2008. Historical analogy as a memory project*, [w:] *The making of modern Georgia, 1918–2012. The First Georgian Republic and its successors*, ed. S. F. Jones, Routledge, New York 2014.
- Tsygankov A. P., Tarver-Wahlquist M., *Duelling honors. Power, identity and the Russia-Georgia divide*, „Foreign Policy Analysis” 2009, vol. 5, issue 4.
- Wartości, polityka, społeczeństwo*, red. M. Zahorska, E. Nasalska, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2009.
- Zarycki T., *Ku socjologicznej analizie dyskursu elit peryferyjnych*, [w:] *Wartości, polityka, społeczeństwo*, red. M. Zahorska, E. Nasalska, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2009.